

Från John Ericsson till monitoren Sölve

Maritiman – Göteborgs maritima upplevelsecentrum, ligger vid Packhuskajen mitt i Göteborg och i klassisk hamnmiljö. Maritiman har ca 20 stycken museifartyg samlade på ett och samma ställe, vilket gör detta svenska museum till ett av världens största flytande fartygsupplevelse för hela familjen, här möter du marinhistoria från ubåtar och jagare till lastfartyg och fyrskepp. Nu i TIFF:s tionde avsnitt i serien om vårt försvarshistoriska arv så tar Maritiman oss med på den fascinerande historien om de svenska pansarlössen och deras bakgrund.

Uppfinnaren John Ericsson föddes den 31 juli 1803 i Långban utanför Filipstad i Värmland. Fadern var gruvfogde och modern var en driftig kvinna som stöttade sina tre barn Carolina, Nils och Johan (sedermera John). Familjen flyttade till Forsvik, där fadern arbetade vid bygget med Göta kanal. Båda bröderna blev tidigt invidga i läran om mekanik

och industri vid kanalbygget av bland andra Baltzar von Platen, trots att de på många sätt redan var självlärd. von Platen uppmärksammade snart bröderna, som fick gå i Sveriges första tekniska skola vid kanalbygget. John fortsatte sin formella tekniska utbildning vid Fältjägarregementet på Frösön i Jämtland, samtidigt som han utbildade sig till kartritare i Stockholm och sedan arbetade som sådan i Östersund. Nils Ericson kallas efter sitt arbete med Sveriges stambanor för *Den svenska järnvägens fader*. Sverige blev för trångt för John Ericsson och som 23-åring flyttade han till England. 1839 gick flyttlasset till Amerika, där han verkade fram till sin död 1889. John Ericsson kom att bli en av världens största innovatörer och hann under sin levnadstid med att bland annat konstruera varmluftsmaskinen Caloric och en ångdriven brandspruta som revolutionerade den amerikanska marknaden. Han utvecklade dessutom den första funktionsdugliga propellern, uppfann ångloket Novelty samt inte minst konstruerade det pansrade fartyget Monitor, vilken spelade en betydelsefull roll under det amerikanska inbördeskriget och otvivelaktigt är John Ericssons mest kända och prisade skapelse.

Amerikanska inbördeskriget

Långvariga motsättningar mellan de industrialiserade nordstaterna och de agrara sydstaterna ledde fram till det amerikanska inbördeskriget, som kom att pågå från 1861 fram till 1865.

Bakgrund. Balansen mellan slavstater och fristater rubbades mer och mer då nya stater anslöts till unionen. 1859 var slaveriet tveklöst den absolut största och tydligaste stöttestenen för ett samförstånd mellan nord och syd, även om höga tullar på jordbruksprodukter också drabbade södern. Flera presidenter från Zachary Taylor till James Buchanan försökte hålla samman unionen med olika uppgörelser. När Abraham Lincoln, en av slaveriets främsta motståndare, valdes till president 1860 bröt sig dock slavstaten South Carolina, som första stat, ut ur unionen. Efterhand lämnade sju stater unionen och bildade Amerikas konfedererade stater. Lincolns regering ansåg detta olagligt och betraktade det hela som ett uppror. De första striderna ägde rum den 12 april 1861, då konfedererade styrkor attackerade Fort Sumter i South Carolina. Ytterligare fyra slavstater bröt sig därefter ur unionen och anslöt sig till konfederationen.

Ritning USS Monitor 1862.

Monitorn på Skeppsholmen.

Krigsförloppet. I början av kriget hade sydsidan flera framgångar och segrade bl a i slaget vid Bull Run 21 juli 1861. Stridslyckan växlade därefter ofta på den östra krigsskådeplatsen. Under tiden opererade nordstatsgeneralen Ulysses S. Grant längre västerut och besegrade sydsidan i slaget vid Shiloh, Tennessee, 6 och 7 april 1862. Därefter ryckte han vidare söderut längs Mississippifloden, för att skära konfederationen i två delar. Under maj - juni 1862 lyckades unionsflottan erövra Memphis och New Orleans och därmed var inringningen av sydsidans kärnland fullbordad. Krigets avgörande slag, och vändpunkt, kom först i slaget vid Gettysburg i Pennsylvania den 1 till 3 juli 1863, där sydsidans främsta general Lee besegrades av general George E. Meade. Ungefär samtidigt, den 4 juli 1863, intog nordstatstrupperna Vicksburg. Lee besegrade nordstatsarméerna i ytterligare något slag, men initiativet hade gått över till nordsidan. Lees militära skicklighet bidrog ändå till att de industriellt underlägsna sydstaterna kunde hålla ut så länge som de gjorde. Kriget slutade 22 juni 1865.

Teknikkriget. Det amerikanska inbördeskriget kan ses som det första moderna kriget, där flera tekniska nymodigheter togs i bruk både till lands och till sjöss. Kanoner med räfflade eldrör gav längre räckvidd och högre precision, snabbskjutande repetergevär gav en ökad eldkraft medan ångfartyg med propellerdrift och bepansrade fartyg ökade slagkraften till sjöss. Tåg möjliggjorde snabba truppflyttningar och telegrafan underlättade kommunikationerna mellan de olika frontavsnitten. Allt detta förändrade taktiken på slagfältet på ett sätt som man länge hade svårt att inse. Bara 50 år hade gått sedan slaget vid Waterloo, men den ökade eldkraften hade fullständigt ändrat på förutsättningarna, vilket resulterade i ödesdigra förluster.

Resultatet. Inbördeskriget räknas som det blodigaste kriget i ame-

rikansk historia med 620 000 döda soldater och okänt antal civila offer. En uppskattning sätter dödsiffrorna till 10 procent av alla män ålder 20–45 år i nordstaterna och 30 procent av alla vita män i åldern 18–40 i södern. De viktigaste resultaten av kriget är att slaveriet hävdes i och med emancipationen den 1 januari 1863, och att unionen bevarades. Dessutom stärktes det federala styret i hela USA. Krigsförlusten tillsammans med slaveriets avskaffande innebar ett ekonomiskt och kulturellt bakslag för sydstaterna. Över 3 000 invandrade svenskar deltog i kriget på unionssidan och några blev också befäl. Ett fåtal lyckades avancera till höga grader, som t ex brigadgeneral Carl Johan Ståhlbrand samt överstarna Hans Mattson, Frans Oscar Malmborg och Ernst Holmstedt.

Blockaden och Anaconda planen

Ett av unionssidans krigsmål under 1861 var att på olika sätt försöka återställa sydstaternas tro på unionen utan att förlora de egna staternas stöd. Ledningen i nord antog att bara en bråkdel av befolkningen i syd stod bakom konfederationens utbrytning ur unionen och att man genom en mild politik skulle kunna vinna tillbaka stora delar av dem. I detta politiska klimat presenterade generalen Winfield Scott en plan, som byggde på en sjöblockad och en framryckning söderut längs Mississippifloden. Detta skulle skära av sydstaterna Mississippi, Arkansas, Texas och större delen av Louisiana från resten av konfederationen. Planen kallades Anacondaplanen och idén var att svälta ut sydstaterna, genom att strypa deras export av bomull. Den svårbevakade sydkusten, med sina vikar och flodmynningar, krävde emellertid en blockadflotta där ångdrivna fartyg ingick. Många av sydsidans handelsfartyg var utrustade med ångmaskiner och kunde förflytta sig oberoende av vindriktningen. Blockaden blev svår att upprätthålla

Anacondaplanen.

och med hjälp av snabbseglande fartyg försökte konfederationen att fortsätta sin handel med Europa. Det tog dock längre tid att genomföra Anacondaplanen än vad man hade hoppats. Visserligen togs New Orleans redan 24 april 1862, men unionen hade ingen lämplig flotta av småfartyg i Ohiofloden eller övre delen av Mississippi. Detta behövdes för att transportera artilleri och manskap nedför floden och besegra sydsidans stöddepoter och fort. Först 1863 skapades en liten flotta av bepansrade flodbåtar och unionen kunde ta Vicksburg den 4 juli 1863. Den 9 juli 1863 gav konfederationen upp Port Hudson, det sista fästet längs Mississippi, och Anacondaplanen var fullbordad. Det var en viktig framgång för unionssidan.

CSS Virginia

CSS Virginia var det första järnklädda krigsfartyget i sydstatsflottan och byggdes under det första året av amerikanska inbördeskriget. Hon konstruerades som ett flytande kanonbatteri på skrovet av den svårt brandskadade och bärgade nordstatsfregatten USS Merrimack. Amerikanska fartyg av Merrimack-klass var beväpnade med sex stycken 9 tums Dahlgrenkanoner gjutna mellan 1855 och 1864. Delar av denna beväpning behölls även efter ombyggnaden som skedde i Norfolks hamn. Ur

ett avbränt segelfartyg med träskrov föddes ett ångdrivet skepp klätt med järnpansar. Syftet var att skapa ett fartyg som kunde bryta unionsflottans blockad. Originalskrovet högs bort till strax under vattenlinjen och försågs med en ny, kasemattliknande överbyggnad. Att Virginia oftast kallas för Merrimack i historiska skildringar, beror helt enkelt på att det är segraren som skriver historia. CSS Virginia var väl bestyckad och kraftigt bepansrat, men långt ifrån lättmanövrerat. För att vända fartyget krävdes en sträcka på 1,6 km och det tog 45 minuter att styra det runt i en cirkel, något som skulle visa sig vara ett stort handikapp i slaget vid Hampton Roads. Skrovet hade 14 kanonportar; tre förut och tre akterut samt fyra portar på vardera sidan. Huvudbestyckningen bestod av sex Dahlgrenkanoner som användes för breddsidor på nära håll. Därutöver fanns två 7 tums och två 6,4 tums, räfflade kanoner av Brooks konstruktion, som användes vid längre skjutavstånd samt två 12 pounds haubitsar som sköt granater. De Dahlgrenkanoner som befann sig närmast ångpannan användes för att skjuta glödgade projektiler. Den bepansrade överbyggnaden bestod av 610 mm ek och furu i lager täckt med 51 mm tjocka järnplattor. Däcket var täckt med 102 mm tjocka järnplattor. För- och akterdäck befann sig normalt under vattnet. CSS Virginia togs i tjänst den

17 februari 1862. Den 8 mars 1862 stävade fartyget ut vid Hampton Roads för att försöka bryta nordsidans blockad av sydsidans handelssjöfart.

Fakta om CSS Virginia

- Längd: 84 meter
- Bredd: 11,8 meter
- Djupgående: 6,7 meter
- Deplacement: 3200 ton
- Maskin: Tvåcylindrig återverkan- de ångmaskin
- Fart: 5–6 knop
- Besättning: 320 man
- Bestyckning:
 - 6 st. 9 tums (22,9 cm) slätbor- rade, mynningsladdade Dahlgren- kanoner
 - 2 st. 7 tums (17,8 cm) räfflade, mynningsladdade Brookskanoner
 - 2 st. 6,4 tums (15,2 cm) räfflade, mynningsladdade Brookskanoner
 - 2 st. 12 pounds (11,73 cm) haubitsar

USS Monitor

Nordsidans blockad av sydsidans handelssjöfart fick bägge parter att fundera över kriget till sjöss. I Europa hade Frankrike och England påbörjat en kapprustning genom att bygga järnklädda fartyg. När John Ericsson 1861 fick marindepartementets uppdrag att för nordsidans räkning bygga ett pansrat fartyg, hade han redan funderat över denna fartygstyp i ett helt decen- nium – men då som ett lämpligt artillerifartyg för hemlandet Sveriges skärgårdar. Sydsidan lyckades vinna den amerikanska järnfartygskapp- löpningen genom att bygga om den erövrade fregatten Merrimack ur unionsflottan. Fartyget togs i tjänst den 17 februari 1862 och döptes om till CSS Virginia. John Ericsson fick sin beställning 4 oktober 1861 och den 30 januari året efter sjösat- tes Monitor, eller ”bestraffaren”, på varvet Continental Iron Works i Brooklyn New York. Monitor togs i tjänst den 25 februari 1862 och redan den 9 mars samma år gav hon CSS Virginia en match vid Hampton Roads, mynningen till James river, där Virginia härjat dagen innan och sänkt två nordstatsfregatter. Här

skapades marinhistoria eftersom den tre timmar långa artilleriduel- len var den första drabbningen som ägde rum mellan bepansrade artil- lerifartyg. Monitor var byggd med ekbordläggning klädd med 5 tum järnplåt och tornet var tillverkat av 9 tums järnplåt. Även däckets var klätt med järn, och förutom kanontor- net och diverse pollare och knapar, rymde däckets bara en liten styrhytt för kapten och rorsman som delvis stack upp över däckets. Ångpan- nornas skorstenar var löstagbara och togs ned vid strid. Fartyget drevs av en tvåcylindrig ångmaskin som Ericsson konstruerat. För att sänka tyngdpunkten och dessutom kunna montera maskinen helt under däck i skydd för fiendlig eld, utvecklade John Ericsson en maskin som fungerade ungefär som en bakvänd boxermotor. Cylindrarna var lig- gande, topp mot topp, och vevsta- karna verkade utåt sidorna. Kraften överfördes sedan med ett invecklat system av hävarmar till propellerax- eln. Monitor var bestyckad med två st. 11 tums ”Dahlgren guns” som också har svensk anknytning. Kon- struktören John A. Dahlgren var son till svenske konsulin i Philadel- phia, vars far tidigare invandrat från Sverige. USS Monitor stannade un- der resten av våren utanför Hamp- ton Roads, och förhindrade genom sin närvaro sydstaternas flotta från att löpa ut. CSS Virginia försökte några gånger locka Monitor till strid, vilket misslyckades. Som ett bevis på den tidigare kritiken att hon inte skulle vara sjövärdig, sjönk Monitor under bogsering av USS Rhode Island i hårt väder utanför Cape Hatteras den 31 december 1862, varvid sexton besättningsmän drunknade när de sköljdes över- bord under räddningsoperationen. Monitor återfanns 1973 på ca 80 meters djup och resterna förklarades som nationellt minnesmärke. Planer för att lyfta vraket cirkulerade, men hon var alltför angripen av korro- sion och förruttnelse för att kunna bärgas. Vraket misstogs också för en tysk ubåt under andra världskriget, och sjunkbombades. Några delar av >>>

fartyget har dock varit möjliga att bärga, såsom kanontornet, ankaret och maskineriet. Dessa finns nu på The Mariners' Museum i Newport.

Fakta om USS Monitor

Längd: 52 meter
Bredd: 12,6 meter
Djupgående: 3,2 meter
Deplacement: 895 ton
Maskin: Tvåcylindrig trunkångmaskin
Fart: 8 knop
Besättning: 59 man
Bestyckning: 2 st. 11 tums (27,9 cm) slätborrade, mynningsladdade Dahlgrenkanoner

Slaget vid Hampton Roads

Sjöslaget vid Hampton Roads utkämpades som en följd av nordsidans handelsblockad - en del av Anacondaplanen - för att svälta ut sydstaterna. Sydsidans fartyg vågade inte löpa ut och bomullen låg och ruttnade i utskeppningshamnarna. För att bryta blockaden beslöt sydstaternas marinminister Stephen Mallory att satsa på örlogsfartyg byggda med dåtidens spetsteknologi; pansarklädda, ångdrivna fartyg med grovt artilleri, så kallade "iron-clads". Järnfartygen var tunga och klumpiga, men svårbekämpade och livsfarliga för den äldre, seglande flottans träfartyg. Den 8 mars 1862 befann sig den nordamerikanska flottans blockadfartyg vid Hampton Roads i mynningen av James River. Rykten om att sydsidan konstruerat

ett pansarklätt fartyg hade cirkulerat ett tag, men att det plötsligt skulle dyka upp för att bryta blockaden var det nog ingen som räknat med. Nedför floden kom något som såg ut som "ett flytande ladtak som det bolmade svart rök ur". Fenomenet visade sig vara sydstatflottans järnklädda krigsfartyg CSS Virginia som öppnade striden med att attackera nordstasfregatten USS Cumberland. Virginia använde både sitt grova artilleri och sin ramm under anfallet. Virginia fastnade dock i Cumberlands skrov och skulle dragits ned i djupet, då rammen bröts av. Sedan följde en häftig artilleriduell med nordstatsfregatten USS Congress, som ledde till att dess fartygschef satte sitt fartyg på grund. Virginias fartygschef Buchanan var nu sårad, men gav ändå order om att anfälla USS Minnesota som också stod på grund. Det var emellertid sent på dagen, så mörker och tidvatten fick Virginia att återvända till basen med avbruten ramm, en läcka i förskeppet, två förstörda kanoner, några lösa pansarplattor och förstörd skorsten, vilket gjorde att hon inte kunde gå för full maskin. USS Monitor anlände under natten direkt från varvet i New York. Fartyget var ännu inte helt färdigbyggt, men bogserades till Hampton Roads i ett försök att rädda nordstatsflottans träfartyg undan rebellernas monster. Vid framkomsten kunde Monitors besättning se de förstörda och brin-

nande fartyg som var resultatet av Virginias första dagsverke. Nästa dag ägde världens första sjöslag mellan pansrade fartyg rum. Monitor hade placerat sig i närheten av den skadade USS Minnesota och när Virginia dök upp gick Monitor till attack. Den mindre och rörligare Monitor kunde utmanövrera den långsammare Virginia, men inget av fartygen lyckades med att allvarligt skada det andra trots flera timmars strid och åtskilliga fullträffar på kort avstånd. Efter en direkträff i styrhyttens pansar flydde Monitor in på grundare vatten och Virginia återvände då uppströms till Gosport Naval Yard i Portsmouth för reparationer. Virginia gjorde senare flera försök att locka Monitor till strid, men dess befälhavare hade order att inte anta utmaningen. Blockaden höll emellertid och sjöslaget blev början till slutet för syd.

Efterföljare

Monitors framgång mot CSS Virginia gjorde att det byggdes en rad efterföljare under slutet av 1800-talet över hela världen och inte minst i Sverige. Löjtnanten vid Flottans Mekaniska Kår John Christian August d'Ailly fick åka över och träffa John Ericsson för att lära sig knepen. d'Ailly kom hem och konstruerade sedan samtliga svenska monitorer. Den första monitorn sjösattes 1866 och döptes till John Ericsson. Monitoren Sölve, som numera ligger förtöjd vid Maritiman i Göteborg, ingick i en serie om sju nästan likadana fartyg; Hildur, Gerda, Ulf, Berserk, Björn och Folke. Dessa monitorer var av 3:e klassens pansarskepp, och opererade oftast tillsammans. För att kunna skydda sig under en reträtt, fick Folke - den sista monitoren i serien - sin kanon riktad bakåt. I folkmun kallades Sölve och hennes systerfartyg för "pansarlösen" på grund av sitt utseende och Folke fick följaktligen smeknamnet "den bakvända lusen". Namnet Sölve har fartyget fått efter den danske sjökonungen som levde under senare hälften av 500-talet. Sölve härjade i österled och överföll

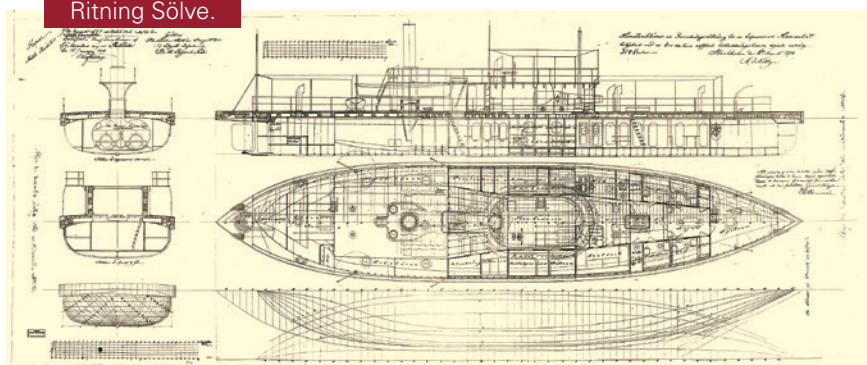

Slaget vid Hampton Roads.

Sölve vid Maritiman.

Ritning Sölve.

kung Östen som befann sig på gästning i södra "Sverige". Sölve kom med sin flotta mitt i natten och kung Östen blev innebränd med hela sin hird. Grundtanken med monitorerna var största möjliga vapeneffekt från minsta möjliga vapenplattform, vilket snart visade sig ha sina nackdelar. Eftersom monitorernas däck endast höjde sig en halvmeter ovanför vattenytan, blev det ofta besvärligt i öppen sjö och monitorerna ansågs slutligen bäst lämpade för skärgårdsförvar.

Monitoren Sölve

Pansarbåten Sölve levererades till flottan 1875 och placerades vid Stockholms örlogsstation. Hennes ursprungliga bestyckning bestod av en 24 cm kanon av typ m/1869, vilket var en influens från den franska marinens kanoner. Kanonen var fast monterad i pansartornet och för att sidrikta den var man alltså tvungen att gira med fartyget, vilket underlättades av ett stävroder. Fartyget kunde också, i viss mån, styra med propellarna. Originalkanonen tillverkades av Finspongs Styckebruk, hade en skottvidd på 3000 meter samt vägde

drygt 14 ton. För närskyddet hade Sölve två 12,17 mm kulsprutor m/1875 från Stockholms Vapenfabrik, konstruerade av den svenske ingenjören Helge Palmcrantz. Dessa var monterade ovanpå tornet. I början av 1880-talet var de flesta monitorerna avrustade, men Sölve rustades 1882 och 1885 till marinens sommarövningar. 1887 byttes de två tiopipiga 12 mm kulsprutorna ut mot 25,4 mm fyrpipiga av m/1877. Under perioden 1896 till 1910 moderniserades och ombestyckades alla 3:e klassens pansarbåtar. De fick bland annat ett kraftigare plåtdäck och ett styrtorn ovanpå kanontornet. Det installerades även en elektrisk generator för belysning, ventilationen förbättrades och värmeledning monterades in. Sölves ombyggnad ägde rum 1899-1901 vid Örlogsvarvet i Stockholm, och hon utrustades då med en snabbskjutande 12 cm kanon av typ m/1894, som kunde sidrikta 40 grader i det gamla, fasta pansartornet. Den nya kanonen vägde bara 3,5 ton, vilket var hela 11 ton lättare än den gamla. Dessutom försågs fartyget med två 57 mm snabbskjutande kanoner m/1889B på över-

byggnaden. År 1918 utrangerades de sista monitorerna och år 1921 byggde marinen om Sölve till tankpråm. När monitoren återupptäcktes 1984 på ett skrottningsvarv i Göteborg, hade den under namnet Pegasus fungerat som oljepråm hos Mobil Oil från 1949. Sölve är idag världens enda flytande 1800-talsmonitor och ambitionen är att den skall restaureras till sitt ursprungliga skick och på så sätt komma att utgöra en enastående marin- och teknikhistorisk sevärdhet. Pansarbåten finns idag till beskådning på Maritiman, Göteborgs maritima upplevelsecentrum.

Fakta om Sölve

Byggd: På Motala varv i Norrköping
Sjösatt: 1874
Levererad: 10 maj 1875
Längd: 39,79 meter
Bredd: 8,02 meter
Djupgående: 2,52 meter
Deplacement: 451/460 ton
Propellrar: 2 st.
Fart: 8 knop
Aktionsradie: 600 nautiska mil med 8 knops fart
Pansarbeklädnad:
– 76 mm på sidorna
– 355 mm i pansartornet
– 12 mm i styrtornet
– 19 mm på däck
Bestyckning:
– 1 st. 24 cm räfflad, bakladdad kanon m/1869
– 2 st. tiopipiga 12 mm kulsprutor m/1875

Källhänvisning

Materialet utgör delar av Maritiman utställning *PANSARLÖSS* som producerades i samarbete med Sveriges Militärhistoriska Arv 2012. Mer information om Maritiman finns att läsa på www.maritiman.se.

Text och foto:
Emelie Leetmaa, Maritiman